

FOTOSCHRIFT

NR 4

Verbonden met het verleden

In het jaar dat mijn vrouw en ik in het dorp Schraard kwamen wonen, beëindigde Steffen Elgersma zijn bedrijf aan de Zuiderlaan. Het gereformeerde kerkje werd verbouwd tot woonhuis. De school was al twee jaar gesloten en werd dorpshuis. Maar de winkel van Anna Bruinsma was er nog, Gerda Reitsma verkocht brood en koek in het winkeltje aan de Smidstraat en onze buurman Folkert Boersma ging 's morgens vroeg naar de veemarkt in Sneek. Schapen werden over de weg verweid en liepen rond ons huis. Nu is het overdag stiller op het dorp. Het verschil in bedrijvigheid met nog vroeger, met voor onze tijd, toen er op bijna elk adres handel was, moet nog veel groter zijn. Het is nog wel leefbaar, maar veel minder levendig dan het ooit was. Soms vraag ik me af hoe het dagelijks leven er vroeger uitzag. Hoe de ouderen de veranderingen hebben ervaren. Of wat zich afspeelde op de plek waar wij nu wonen.

In december is Steffen Elgersma naar zijn laatste rustplaats in Schraard gebracht. Hij is geboren in ons huis. Later verhuisde het gezin naar *De spitse trije* aan de Zuiderlaan waar nu Bauke en Mattie de Boer wonen. Uit oude kadastraal kaarten blijkt dat de familienaam Elgersma minstens twee eeuwen met Schraard verbonden is geweest. Een jaar of tien geleden heb ik Steffen een paar keer gesproken. Hij had een verzameling fraaie oude foto's waar ik opnames van heb kunnen maken. Met neef Folkert Boersma was er weleens verschil van mening, vertelde hij, maar de goede herinneringen overheersten toch.

Over vroeger sprak Steffen op een toon die een subtiel gevoel voor ironie verried. Begin jaren vijftig had hij een spoedcursus op de kweekschool gevolgd met het idee het boerenleven vaarwel te zeggen. Na het overlijden van zijn vader werd echter van hem verwacht dat hij de boerderij voort zou zetten. Van een roeping voor het boeren was geen sprake, gaf hij ronduit toe. Verder vertelde hij dat tijdens de kerkstrijd zijn tak van de familie aanvankelijk met de gereformeerden was meegegaan, maar dat ze later gedeeltelijk weer hervormd zijn geworden, omdat zijn grootmoeder zich niet kon vinden in de strenge opvattingen van dominee Pel. Zo liep er een scheur door de families en door de dorpen. Ik herinner me dat nog van de vrijmaking enkele decennia later. Over bepaalde dingen kon er met een bepaalde oom niet gepraat worden. Het enige dat mijn tante Maartje er over kwijt wilde, was dat ze 'achter haar man stond'. Kort geleden waren we ver weg in een Duits provinciestadje waar we op straat met iemand in gesprek raakten. Al gauw bleken we een gemeenschappelijke kennis te hebben. Iedereen kent het wonderlijke verschijnsel wel. Zo heb ik ook

een paar dunne lijntjes die me met de familie Elgersma verbinden. Steffens dochter Anjo, die volgens de verhalen 's zomers op blote voeten vanaf *De spitse trije* naar school liep, schreef ooit een artikel over grascultuur en weidegang voor mijn tijdschrift. Steffens dochter Hincke bleek bevriend te zijn met onze schoondochter. Zijn zuster Siementje kwam hier eens op bezoek met haar zoon, die onder de naam Rince meditatieve muziek componeert. Dan was er nog zijn zus Anneke die ik één keer per jaar aan de telefoon had om haar nieuwjaarswens voor het dorpskrantje te noteren. Haar zoon Stef Tuinstra heb ik eens na een concert ontmoet. Ik volgde toen een in orgelkringen hoog oplopende woordenstrijd tussen hem en een andere organist over de stemming van historische instrumenten. Een enkele keer denk ik aan de vóór Steffen Elgersma in het gezin geboren jonggestorven broer en naamgenoot. Zijn kistje stond in de kamer die nu mijn werkkamer is.

Onlangs gaf dorpsgenoot Tjerk Andringa mij een boekje met pentekeningen van Wenckebach. Het zijn honderd stadsgezichten van Amsterdam van rond de vorige eeuwwisseling. Ik was meteen in gedachten verzonken. Het is een waarheid als een koe dat met het klimmen der jaren herinneringen makkelijker boven komen. Ik heb nooit in het verleden geleefd, maar mij overkomt het kennelijk ook. Het merkwaardige van die tekeningen is dat de beelden precies overeenkomen met mijn herinnering. Dezelfde vreemde stille sfeer van de foto's van Breitner of Jacob Olie.

In het centrum ging ik voor het eerst naar school. De gloriëtijd van de stad lag in een ver verleden, maar overal waren nog winkeltjes en allerlei handeltjes en bedrijven in de souterrains. Een fietsenmaker, een kolenboer, een houtdraaijer, of een lompenhandelaar. Nog zie ik de gebogen gestalten die een handkar of een bakfiets tegen een hoge stenen brug opzeulden. Het is allemaal voorbij. Maar vooral voorbij is de mentaliteit die erbij hoorde. De soms wat verontwaardigde maar niet slecht gemeente toon met tegelijk het joviale gebaar, de vrijpostigheid in de omgang, het soort grappen waar niet bij werd gelachen... Waar zijn eigenlijk de Amsterdammers gebleven, vraag ik me weleens af. Op straat kom je ze niet meer tegen. Wel mensen die in hun peperdure appartementen 'iets in de communicatie' doen. Een enkeling organiseert een buurtbarbecue om in contact te komen met de oorspronkelijke bewoners. Het is natuurlijk goed bedoeld, maar daaruit alleen al blijkt dat ze er totaal niets van hebben begrepen.

Hillman Californian, omstreeks 1960

Citroën 2cv, 1992

Skoda Octavia, omstreeks 1962

Citroën AX, 1993

Ford Cortina, omstreeks 1965

Citroën Saxo, 2007

Ford Cortina, 1967

Peugeot 206, 2009

Renault 8, 1969

Peugeot 308, 2014

Haarlem, 2018

Alkmaar, 2018

Weener, 2018

Leeuwarden, 2018

Koudum, 2018

Lemmer, 2018

Sneek, 2018

Beverwijk, 2018

Leeuwarden, 2018

Velsen-Noord, 2018

‘Een flink bekeerd wijf’

Over zijn leven tot en met de oprichting van zijn christelijke school in 1906 te Leeuwarden schreef de onderwijzer Jan Kuiper het autobiografische boekje *Het leven, denken en streven van J. Kuiper*. Voor een groot deel gaat dat over herinneringen aan de beginjaren van zijn loopbaan. Merkwaaardige anekdotes over de dorpen waar hij werkte kleuren zijn verslag.

Jan Kuiper werd op nog maar achttienjarige leeftijd onderwijzer in Baarn. Aanvankelijk stond hij er voor de klas met een collega die veel van de meisjes hield en graag een cognacje lustte, maar die niet met de Baarnse jongens overweg kon. Als hij bij de zangles tot vier telde, gingen de jongens door tot vijfentwintig. Kuipers kostbaas was niet losbandig, maar had het in de ‘heiligmaking’ juist zo ver geschopt dat hij volmaakt was geworden. Tijdens de catechisaties die hij gaf, sloegen zijn leerlingen alles kort en klein. Een postende politieagent moest de orde handhaven.

In Woudsend vertelde een bejaarde vrouw aan Kuiper dat in haar jeugd ‘de meester met de jongens in school op den grond aan het vechten was’. Hij was gewaarschuwd. En over een verblijf in Staphorst merkt hij op dat heilig en onheilig door elkaar liepen. De kerk was er het middelpunt van het volksleven. Op de kansel bestrafte de dominee zijn toehoorders, omdat er ’s avond laat psalmen in de herberg werden gezongen en de jongens bij het catechisatielokaal vloekten. Ook voor onze begrippen nogal wilde verhalen.

Zo staat er in Kuipers boekje nog veel meer over de plaatsen waar hij onderwijs gaf. Maar vooral interessant is het verslag van zijn verblijf in het arme vissersdorp Huizen. Het begon meteen goed toen hij na afloop van zijn proefles een gesprek had met een Huizer botboer ‘met een gezond oordeel’, die hem vertelde dat de vrouw van het schoolhoofd ‘een flink bekeerd wijf’ was. Later begreep hij dat men in Huizen precies wist wanneer iemand bekeerd heette te zijn. Het ging in het totaal om tachtig personen.

In het nog nieuwe schoolgebouw stond Kuiper voor honderdtien leerlingen. Maar hij vond nog voldoende tijd om voor zijn akte godsdienstonderwijs te leren bij de plaatselijke predikant Rutte, die niet bepaald een doorsneefiguur was. In een vorige gemeente had hij de burgemeester in een sloot getrap, omdat die met zijn vrouw naar de kermis was geweest. Over het algemeen was hij niet erg geacht, zegt Kuiper, maar in Huizen wilde men geen kwaad woord van hem horen. Toen een openbare onderwijzer hem in een logement had zien biljarten, durfde hij dat niet te vertellen uit vrees voor mishandeling door de Huizers. In

Bremen, 2018

Bremen, 2018

Bremen, 2018

Bremen, 2018

Zwolle, 2018

Egmond aan Zee, 2018

zijn preken wist Rutte het hart van zijn toehoorders te treffen. Helaas moest de kennelijk praktizerend homoseksuele predikant met achterlating van zijn bezittingen onverwachts naar Amerika vluchten toen men ‘zijn zonde had ontdekt’. Kuiper was zo zijn leraar kwijt.

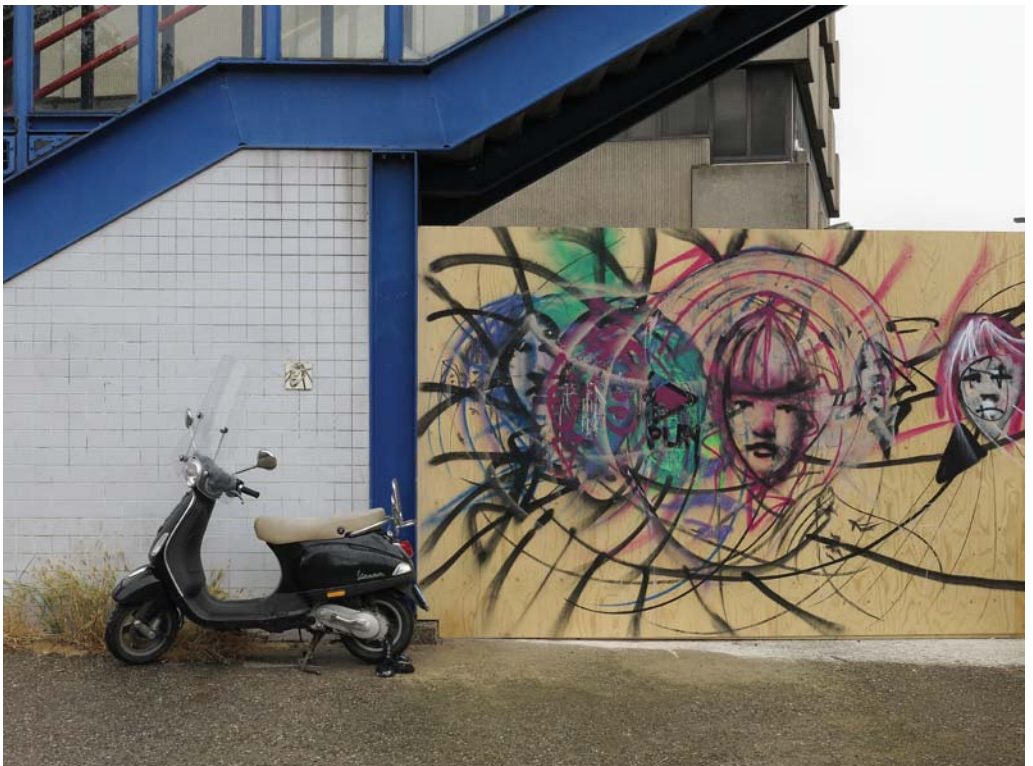
De kerk was in Huizen altijd stampvol. De vrouwen zaten schreiend aan het avondmaal, waaraan overigens maar weinigen deelnamen. In het kerkelijke leven van Huizen had het ‘bevindelijke’ immers duidelijk de overhand. Gemeenteleden waren makkelijk bereid te vinden over hun bekeringsweg te vertellen, waarbij het er op aan kwam dat die op hoofdpunten overeenkwam met die van de Huizer vromen. Maar op iemand die van buiten komt, merkt Kuiper op, maakten ‘de Huizer toestanden op godsdienstig gebied een vreemden indruk’. Volgens zijn bescheiden mening schuilt er het gevaar in dat de kerkganger ‘als grond zijner zaligheid niet de zoenverdiensten des Heilands neemt’, maar zijn eigen bevindingen. Het zit wel goed als iemand die of die bevindingen heeft gehad. Maar omdat zo iemand zelf verschillende bevindingen had, verhief hij of zij zich boven anderen en veroordeelde ze. ‘Op deze wijze wordt men licht een ketterjager.’

Toen ik deze waarschuwende woorden van meester Kuiper las, moest ik denken aan een welgemeende vermaning van de Bolswarder predikant Van der Ploeg aan mijn adres. In het kerkblad had ik geschreven dat de psalmen ruimte geven aan onze eigen emoties. Maar het gaat toch niet in de eerste plaats om wat wij voelen, wees Van der Ploeg mij terecht. Achteraf bleek het meningsverschil niet zo groot te zijn. In de psalmen kunnen wij tijdens de eredienst onze eigen emotie uiten, was mijn zienswijze, terwijl in een minder gunstig geval gezangen de neiging hebben ons gevoel te bespelen. De *richting* is dus tegengesteld. Dat was wat ik wilde zeggen.

Eerlijk gezegd heb ik niet zo veel moeite met de aandoeningen van de zware broeders en zusters in de bijbelgordel. Veel meer met het toenemend beleven en voelen in andere kerken. Dat sluit aan bij de tijdgeest van beleving en ‘in je kracht staan’. Het is goed als het ‘goed voelt’. Dat daarin wel degelijk een gevaar schuilt, bleek onlangs uit de uitlatingen van een projectleider van de landelijke protestantse kerk. Als de gemeenteleden het niet meer van binnen voelen en ervaren dan kun je de kerk beter sluiten, was zijn opvatting. ‘Schud het stof van je voeten.’ Hoe het voelt is ineens de maat van alle dingen geworden. Maar de belijdenis richt zich in de eerste plaats op de waarheid buiten jezelf. Voelen is wispelturig. Je voelt de ene keer dit en de andere keer weer dat, maar dan zit er ondertussen wel een discotheek of een restaurant in het kerkgebouw.

Zaandam, 2018

Groningen, 2018

‘De toestand in de wereld’

De eerste jaren van mijn leven bracht ik achter het oude Ajax Stadion in de Amsterdamse Watergraafsmeer door. Later heb ik als volwassene vele jaren in de Jordaan gewoond, maar het grootste deel van mijn schooltijd leefde ik met mijn ouders in het toen nog rustige en parkachtige Amstelveen. Het was een keurige en saaie plaats, maar ik heb er toch geen slechte herinneringen aan. Aan die tijd moest ik terugdenken toen mijn vrouw uit de kringloopwinkel twee foto-boeken over de vroegere gemeente Nieuwer-Amstel meebracht. Onder andere doordat ik als knecht in een door drie middelbare dames en een oude moeder gedreven kruidenierswinkel werkte, heb ik, in een stationcar al boodschappen bezorgend, heel wat plekken leren kennen. Maar waar ik vooral aan terugdacht is de kleinburgerlijke gereformeerde wereld waarin ik volwassen werd.

Na de kerkdienst op zondag was ik vaak bij mijn vriend Bastiaan. Het was, eigenlijk meer nog dan bij mij thuis, een typisch gereformeerd gezin. Tijdens de koffie en aansluitend de sterke drank werd er stevig gediscussieerd. Meestal ging het over politieke en theologische kwesties, waarbij men elkaar bij de soms hoog oplopende meningsverschillen bepaald niet spaarde. Als de gemoederen tot bedaren waren gekomen, was het tijd voor de warme maaltijd. Tijdens de tomatensoep eiste Bastiaan zijn vader stilte om op de radio naar meester Hiltermans ‘toestand in de wereld’ te luisteren, maar vervolgens ging het vooral over de tegenwerking die het familiebedrijf van de overheid ondervond, waarbij als meest favoriete onderwerp ‘de fiscus’ aan de orde kwam. Het gezin werd namelijk geteisterd door wurgbelastingen. Elke week hetzelfde repertoire. Van mij krijgen ze geen cent meer, verzekerde de vader. De maaltijd werd afgesloten met bijbellezing en gebed.

’s Middags gingen we een eindje fietsen of zeilen op de Nieuwe Meer. Deelnemen aan de avonddienst met catechismuspraak was wel wenselijk, maar alleen verplicht als de ochtenddienst er bij was ingeschoten. Zo verliepen de zondagen. Ik vond het niet onaangenaam en nog vind ik dat het in wezen goed was. Weliswaar zag men in de gereformeerde kerk een nauwelijks te evenaren voortreffelijk instituut, maar nooit heb ik iets lelijks over andere kerkgenootschappen horen zeggen. De veel voorkomende ruzies speelden zich altijd in eigen kring af. Bastiaans licht ontvlambare vader was in de kern een aardige en zachtmoedige man. Zijn verstandige moeder zorgde er voor dat het huiselijke leven zich ondanks alle opwindend binnen normale grenzen bewoog.

Een enkele keer zag ik op verjaardagen een oude grootvader. Daarmee kom ik

toch op de schaduwzijde van het gereformeerde bestaan. Opa was voor de oorlog een verdienstelijke ondernemer geweest. In rap tempo had hij voor de hoognodige stadsuitbreiding gezorgd. Tot zover geen kwaad woord. Maar binnen de gereformeerde kerk gedroeg hij zich minder constructief. In de jaren twintig had opa namelijk de strijd tegen dominee Geelkerken georganiseerd. Hij had succes, want tijdens de beruchte synode van Assen is deze predikant vanwege een afwijking in de leer de kerk uitgezet. De grootvader zag in zijn tomeloze geldingsdrang het stelsel van leerstukken als iets onaantastbaars. Gemakshalve werd vergeten dat die hele gereformeerde theologie, anders dan de kerk der eeuwen, toen nauwelijks vijftig jaar oud was. Nog zie ik het nerveuze en onzekere gedrag van de familie in aanwezigheid van de oude man voor me. Opa was dan de enige die praatjes had.

Een zo verregaand doordrammen in de leer als bij de autoritaire grootvader het geval was, heb ik verder nooit meegemaakt. Als die opa er niet bij was, kon je bij Bastiaan thuis gewoon zeggen wat je wilde al was het in een taal die nu grotendeels is uitgestorven. Zo was het bij de meeste andere gereformeerden in mijn omgeving ook. Maar bij al het geredeneer kon wel de indruk gewekt worden dat geloof hetzelfde is als het aannemen van moeilijk te begrijpen of onwaarschijnlijke theorieën. Het is een opvatting die tot op heden nawerkt en trouwens niet alleen aan gereformeerden is voorbehouden. Keer op keer is het dát waarmee kerkverlaters hun afkeer van het verleden denken te kunnen verklaren. Wat ons vroeger is verteld blijkt niet te kloppen. Het is jammer dat soms over het hoofd wordt gezien dat het woord geloof in de oorspronkelijke talen van het Oude en Nieuwe Testament vooral vertrouwen betekent.

Orgel, preekstoel en liturgisch centrum in de Pauluskerk te Amstelveen, 1938

Enschede, 2018

Steenwijk, 2018

Leeuwarden, 2018

Lemmer, 2018

Leeuwarden, 2018

Oldenburg, 2018

Groningen, 2018

Leeuwarden, 2018

Een droevig lot

Veel kunstenaars ervaren van tijd tot tijd aan den lijve hoe het is als hun werk, of dat van gewaardeerde collega's, aan het publiek getoond wordt. Zelf heb ik heel wat openingen en vergelijkbare bijeenkomsten meegemaakt, maar het was zelden dat ik niet in een enigszins bedrukte stemming huiswaarts keerde. Hetzelfde geldt overigens voor de premières van mijn eigen muziekwerken. Waar het aan ligt is voor mij nog altijd ten dele een raadsel. Aan de ene kant geloof ik wel in de tempel van de kunst, maar aan de andere kant stelt een tempel wel heel hoge eisen aan zowel het gebodene als aan het publiek. Onmenselijk hoge eisen. Een geforceerde toestand die alleen met een flinke dosis alcohol bestreden kan worden, maar het is me meer dan eens overkomen dat de galerist na het eerste glaasje de flessen al weer opgeborgen had. In de goede oude tijd stonden wij met onze rug tegen de nog natte doeken te zwetsen over de onvoorstelbare zwaarte van het kunstenaarschap.

Zeker is in elk geval dat altijd dezelfde middelbare dames van het hysterische type de kunstenaar aanklappen. 'Ik wil u toch even iets zeggen.' Dat 'even' blijkt een eufemisme te zijn. Vrijwel onmogelijk om je er van los te scheuren. 'Van uw schilderij moest ik huilen.' Helaas is het wel een beetje aan de dure kant. Had zij het huilschilderij werkelijk aangeschaft dan had ze vermoedelijk de hele zaal bij elkaar gekrijst. Wel wil ze nog even kwijt dat haar schoonzoon een expositie heeft in New York. Heel moeilijk om er in Amerika tussen te komen. Het is een immens groot land dat weet u ook wel.

Zelf maak ik vaak mee dat iemand na afloop van een concert mij meent mee te moeten delen dat hij een neef heeft die ook viool speelt. Hem hoeft je dus niks te vertellen. Of een van de musici wordt belaagd door een vertegenwoordigster van de plaatselijke notabelen. 'Het moet geweldig zijn om zo goed te kunnen spelen.' 'Ja, mevrouw, het is een gave, waar ik nog elke dag dankbaar voor ben.' Ik vraag me af of dit droeve kunstenaarslot er onvermijdelijk bij hoort. De gelijktijdige overschatting en schoffering. Het antwoord blijf ik schuldig. Eerlijk gezegd heb ik zelf moeite met het bezoeken van galleries, musea en concerten. Ik weet bijvoorbeeld niet wat een gepaste duur is voor mijn verblijf en of ik wel in de juiste stemming ben om het kunstwerk tegemoet te treden. In een stad loop ik liever gewoon op straat. Misschien speelt het bordkartonnen beschavingsideaal ons parten en moet de moderne tijd in de kunst nog aanbreken.

Nijkerk, 2018

Alkmaar, 2018

Zeewolde, 2018

Nijkerk, 2018

Den Helder, 2018

Den Helder, 2018

‘Laat mij terugkomen in Den Helder’

Aan het eind van de oorlog was de marinestad Den Helder de meest gebombardeerde plaats van Nederland. Eerst bombardeerden de Duitsers en later de Engelsen en Amerikanen de militaire terreinen, maar veel bommen kwamen op woonhuizen terecht. Om een vrij schootsveld in verband met een mogelijke invasie vanuit zee te creëren, braken de bezetters nog eens veel negentiende-eeuwse huizen en de hele achttiende-eeuwse binnenstad af. De bebouwing langs de zeedijk moest wijken voor de Atlantikwall. In de loop van de oorlog werd de hele stad tot Sperrgebiet verklaart.

Direct na de oorlog stelden veel bewoners hun terugkeer naar Den Helder uit. Pas toen besloten was dat de marine met de daarmee verbonden werkgelegenheid zich opnieuw in de stad zou vestigen, begon het economische leven zich te ontwikkelen. Plannen voor de wederopbouw worden nog in de jaren veertig gemaakt. De eerste nieuwe bebouwing verrijst begin jaren vijftig. De ligging aan het Marsdiep is bepalend voor de bedrijvigheid. De stad is de thuishaven van alle Nederlandse marineschepen. In verband daarmee zijn er opleidingen, werkplaatsen en een militair vliegveld. Belangrijk is de stad daarnaast in verband met offshorebedrijven en een gasbehandelingsinstallatie op de plek waar twee grote pijpleidingen aan land komen. Op de visafslag wordt tong en schol verhandeld. Ongeveer tweeduizend vissersschepen per jaar meren in Den Helder af.

In veel plaatsen in de kop van Noord-Holland spreken de mensen met een wat zangerige tongval, maar Den Helder heeft die uitspraak niet. In meer opzichten is de stad een geval apart. Wat mij er vooral trekt is de aangenaam losse atmosfeer waarin haar bewoners leven. Heel anders dan in veel andere plaatsen heeft in Den Helder nog nooit iemand een opmerking gemaakt als ik met een fototoestel rondloop. Niet één keer insinuaties of verdachtmakingen, of een uit zijn ooghoek loerende Turkse groenteboer. In alle buurten groeten de Heldernaren op straat de fotograferende vreemdeling. Tijdens een koffiepauze zag ik ineens duidelijk aan het onderlinge verkeer van het restaurantpubliek dat het maken van etnisch onderscheid in Den Helder onbekend en onbestaanbaar is. De vele Indische mensen, Surinamers en Antillianen leven er zoals iedereen zijn leven leeft.

In het boek *Ach, ik bid en smeeek u, laat mij terugkomen in Den Helder*, handelend over de plaatselijke woningbouw, staat een aardige herinnering van een oud-wethouder over de rol in het stadje van het ‘goud op de mouw’. Zondag-

Den Helder, 2018

Den Helder, 2018

Den Helder, 2018

Den Helder, 2018

morgen om zeven uur belde een hoge officier hem met de mededeling: ‘Van den Bosch, wil je onmiddellijk naar mijn pleewater laten kijken, want we zitten met een verstopping.’ In zo’n geval, vertelt de wethouder, informeerde hij op wie de beller had gestemd. ‘Niet op jou,’ was het antwoord. ‘Dan moet u degene hebben op wie u wel heeft gestemd.’ Het was geen arrogantie van die marineman, merkt de schrijver van het boek vergoelijkend op. Eerder macht der gewoonte. ‘Je bént wat en dan handel je daarnaar.’

Den Helder, 2018

Alkmaar, 2018

Alkmaar, 2018

Oerwoud

Monistische filosofen en vooruitgangsideologen zagen rond de jaren zestig van de negentiende eeuw in de evolutietheorie een mooie aanleiding om de aanval op de godsdienst te openen. In de jaren zeventig laaide de strijd goed op om vervolgens te vervlakken. De naar verzoening strevende naturalistische theologie was niet tot een effectief antwoord in staat geweest. In een rectorale rede aan de door hem opgerichte universiteit gooide de neo-calvinist Abraham Kuypers het twintig jaar later over een heel andere boeg. Volgens hem moeten we de evolutietheorie dankbaar begroeten als reactie op het detailempirisme. Natuuronderzoek kwam in de plaats van speculatie. 'Thans is de kast van het uurwerk opengebroken.' Maar even beslist wijst hij alles af wat de propagandisten van de evolutieleer voorstaan. De naïeve Darwin zal hiervan niet het flauwste vermoeden hebben gehad, merkte hij nog op. Kuypers bezwaren golden niet het wetenschappelijk onderzoek, maar de ideologie van het sociaal-darwinisme, die hij verwerpelijk achtte. Hierin had hij een vooruitziende blik.

Aan de rectorale rede moest ik denken naar aanleiding van een relletje rond de minister van buitenlandse zaken en de reactie daarop van een aan Kuypers universiteit verbonden evolutiepsycholoog. De minister beweerde dat verschillende culturen niet vreedzaam samen kunnen leven. Hij meende dat de afwijzing van de vreemde andere genetisch verankerd is. De psycholoog viel hem daarin bij. Een pasgeboren kind is al bang voor onbekenden... Het zijn praatjes die met wetenschap niets te maken hebben, maar alles met ideologie. Het is immers de pedante kletsmajoor zelf die met zijn opmerking bijdraagt aan haat tussen bevolkingsgroepen. Incestmijding en vrije teeltkeus vormen wetenschappelijk gezien de basis van een gezonde samenleving. De gelovige erkenning van de onbekende ander met een hoofdletter zou het misschien iets makkelijker maken te accepteren dat ook onze medemensen anders zijn. Het verschillend zijn bepaalt voor een niet gering deel de aantrekkingskracht tussen de seksen die de motor van de evolutie is. De ideale wereld van de minister van buitenlandse zaken wordt echter bevolkt door klonen.

De aanwezigheid van verschillen is in de heersende ideologie de oorzaak van discriminatie. Als dat al zo is, en blijkt aanvaarding van het onderscheid te hoog gegrepen, dan nog is het een vergissing te denken dat er een rechtstreeks verband tussen discriminatie en haat bestaat, of dat discriminatie de 'vreedzame samenleving' in gevaar brengt. Iedereen wordt gediscrimineerd. Zelf heb ik dat vaak meegemaakt. Zo herinner ik me bijvoorbeeld een bijeenkomst bij de

kleffe familie van onze ex-schoondochter, waar zelfs niemand me vroeg wie ik eigenlijk was. Of een joodse begrafenis, waar ik keurig aangepast met keppeltje en al in de aula stond, en iets meende te moeten zeggen over de gewaardeerde overledene. Niemand reageerde. Of een verjaardag bij mijn eigen familie waar een 'huisvriend' succes oogstte met het verslag van zijn recente sportprestatie. Toen ik meldde dat ik precies dezelfde wedstrijd had gelopen, maar wel een half uur sneller, haalden mijn eigen bloedverwanten de schouders op. 'Daar heb je hem weer.' Zo kan ik nog een tijdje doorgaan. Er moet iets in mij zitten waardoor een bepaalde categorie medemensen mij geen hogere plaats op de ladder gunt. Het is vervelend. Maar is het heel erg? Ik vind van niet. Het is geen haat. Een reden om te haten is het voor mijzelf evenmin. Dankzij het *verschil* verwierf ik in eigen ogen mijn eenzaam stralende positie ten opzichte van de heikneuters.

Niet ver, maar gelukkig ver genoeg, bij ons vandaan ligt een dorp dat in de loop van de jaren tot kunstenaarsdorp is uitgegroeid. Die ontwikkeling begon in de jaren zestig toen de graficus Frans Lodewijk Pannekoek zich er vestigde. Volgens een verhaal van een bekende schrijver werd de verloofde van de kunstenaar 'door plaatselijke aanhangers van de gereformeerde godsdienst' voor hoer uitgescholden. Dat was geen terecht verwijt voor iemand die eerzaam haar brood bij een plaatselijke aardewerkfabriek verdiende. Een duidelijk geval van discriminatie dat mij weer doet denken aan iets wat ik onlangs in een stadje in het westen van het land beleefde. Een gekleurd en een donker meisje van een jaar of dertien, vergezeld van een jonger broertje, passeren een groep van een stuk of tien gekleurde jongeren. De twee meisjes worden door de jongens uitgemaakt voor 'kechs' oftewel hoeren. Het gekleurde meisje stapt zelfverzekerd op één van hen af: 'Ach jongen, ga jij toch terug naar je oerwoud.' Even later hoor ik het donkere meisje tegen haar gekleurde vriendin zeggen: 'Hij zei ook nog dat mijn moeder een hoer is, maar hoe kan hij dat nou weten? Hij kent haar niet eens.'

Delfzijl, 2018

Alkmaar, 2018

Alkmaar, 2018

Alkmaar, 2018

Meppel, 2018

Meppel, 2018

Velsen-Noord, 2018

Alkmaar, 2018

Purmerend, 2018

Purmerend, 2018

Purmerend, 2018

Meppel, 2018

Margit Tóth, 1935

Wien Neêrlands bloed

Een enthousiast lid van een historische vereniging benaderde me, omdat hij bezig was met een bepaalde familie die na de Eerste Wereldoorlog Hongaarse kinderen in huis had genomen. Of ik er misschien meer over wist. Natuurlijk wist ik er meer van aangezien een van die kinderen mijn moeder was. Het was een schot in de roos. Met het ouder worden heeft zich een zekere gevoeligheid voor overdenken en terugblikken ontwikkeld die ik overigens met argwaan gadesla. Het is merkwaardig hoeveel er boven komt drijven. De hele gang van zaken bij die Dordtse familie stond mij dan ook messcherp voor de geest.

In een buitenlands tijdschrift had een artikel over de kindertransporten vanuit Oostenrijk-Hongarije gestaan. Vlak na de Eerste Wereldoorlog was de voedselsituatie er door de geallieerde blokkade slecht. Hulpinstanties aan beide zijden van het voormalige front hadden het plan bedacht kinderen tijdelijk bij gezinnen in onder andere het neutrale Nederland aan te laten sterken. Van de honderdvijftigduizend kinderen zou een klein deel hier voorgoed blijven. De schrijfster noemt van dit deel als enig voorbeeld mijn tante Irene en haar zus die bij oom Govert en tante Anna in huis kwamen. Mijn moeder werd met een broertje en een zusje omstreeks dezelfde tijd ondergebracht bij Goverts ongetrouwde zuster Lena die naast hem woonde. Deze pleegmoeder zouden wij veel later, in mijn jeugd, oma noemen.

Net als voor de andere pleegkinderen moet de omschakeling vanwege het sterk verschillende geestelijke klimaat voor mijn moeder ingrijpend zijn geweest. Zij was katholiek gedoopt en protestants opgevoed. In haar vroege jeugd maakte de godsdienst wel deel uit van het leven, en niet andersom, maar bij haar pleegfamilie was het bevindelijke gereformeerde geloof allesoverheersend en allesbepalend.

Via mijn ouders en mijn broer erfde ik van oma een verzameling geluidsbanden met donderpreken, bundeltjes met stichtelijke gezangen uit de zeventiende en achttiende eeuw, de notulen van de gereformeerde zusterkring en een schrift met een ballade over het rampjaar 1672. 'Ja, 't was een bange tijd. De republiek besprongen, te water en te land, in d'engte opgedrongen.' Dan is er ten slotte een fragment van een dagboek afkomstig uit kringen van vrome gezelschappen en oefenaars overgeleverd. Op 29 januari 1757 komt bij de schrijver even het oude Lijsje aanlopen die,

'daar op een stoel neergevallen zijnde, uitriep in het volle gezelschap, O,

eeuwige vrije genade, O eeuwig wonder. O, moest op mij, doe ik vertreden lag in mijn bloed op de vlakte des velds, als eene walgelijke in mijn schuld, moest doe dat godlik ontfermend oog van Jezus op mijn geslagen worden, moest ik van mijn blindheid genezen en bekeerd worden, doe ik 55 jaar met zooveel lust en genegendheid de duivel gediend had.'

Zo erg was het bij oma niet dat er voortdurend mensen binnen kwamen vallen die 'vertreden lagen op de vlakte des velds' of die 'de duivel gediend hadden', maar toch was er zelfs in mijn kindertijd nog veel van die sfeer in haar huis aanwezig. Desondanks waren wij als kinderen wel op oma gesteld, maar een moeder was zij niet. Eigenlijk is zij tot haar verscheiden op vierennegentigjarige leeftijd altijd een wat angstig en benauwd groot kind gebleven. Haar broer Govert daarentegen was een keiharde zakenman. De enige die op foto's uit die tijd nog wat zachtmoedigs in haar blik heeft is tante Anna.

De stemming in mijn moeders nieuwe thuis was nogal neerdrukkend. Dansen mocht zij niet meer, want het begint met dansen, maar waar eindigt het, zo was de gedachte. Een schaar vasthouden op zondag was ook uit den boze. Maar mijn moeder trok er zich verder weinig van aan. Ze ging al gauw naar de kweekschool en kreeg vriendinnen. Toen ze voor de klas stond haalde ze in de avonden onderwijsaktes, zoals dat in die tijd ging. Kennelijk zorgde ze voor genoeg geld op zak, want op oude foto's zie ik haar keurig in de kleren rondlopen in Londen en Parijs.

Het buitenlands zijn is voor mijn moeder en voor haar omgeving nooit iets bijzonder geweest. 'Die kinderen waren er gewoon,' zegt nu terugblikkend een neef van Lena en Govert. In mijn jeugd heb ik nooit gemerkt dat mijn moeder zich geen Nederlander zou hebben gevoeld of dat het onderwerp haar bezighield. Vrienden en kennissen van mijn ouders dachten niet aan haar buitenlandse afkomst. Het was totaal geen thema. Het enige dat zij er tegen mij ooit over heeft gezegd, was dat ze een hekel had aan het tot begin jaren dertig als volkslied geldende 'Wien Neêrlands bloed door d'ad'ren vloeit van vreemde smetten vrij'.

Dat het bij emigratie en immigratie niet altijd zo gaat als bij veel van de Hongaarse kinderen is natuurlijk algemeen bekend. Italianen die in de jaren zestig in de scheepsbouw kwamen werken, hielden vast aan tradities, lieten hun aanstaandes overkomen, maar bleven terugverlangen. Soms remigreerden ze om zich later toch weer hier te vestigen. In Nederland voelden ze zich niet helemaal thuis en in Italië werden ze ook als buitenlanders beschouwd. Hollandse gereformeerden in Canada koesteren hun afkomst, maar zijn na een bezoek aan het

vaderland zwaar teleurgesteld, omdat hier kerk en maatschappij de laatste zestig jaar nogal zijn veranderd. Soms ontstaat het heimwee na het afsluiten van een lang werkzaam leven in een nieuw land.

Door tante Irene kwam een oude geschiedenis weer boven. Ik denk eigenlijk dat zij geen familie van ons was. Kort nadat zij in Nederland aankwam zijn haar ouders overleden. Dat was voor haar de reden dat zij hier altijd is gebleven. Irene werd onderwijzeres handwerken. Merkwaardig was dat zij altijd een accent is blijven houden, maar haar moedertaal vergat. In de jaren zestig heb ik haar nog gezien, maar hoe het verder met haar is gegaan weet ik niet.

Govert en Anna van de Weg met twee pleegkinderen

Vrouw met twee kinderen op een foto van Gertrude Käsebier uit 1910

Een ongemakkelijke vriendschap

Na een rechtenstudie aan de universiteit van Kiel vestigde Theodor Storm zich als advocaat in zijn geliefde geboorteplaats Husum. Na afloop van de eerste Duits-Deense oorlog zag hij zich echter genoodzaakt zijn vaderland Sleeswijk te verlaten. Storm kon zich niet neerleggen bij de Deense heerschappij die door het protocol van Londen bleef voortbestaan. Hij reisde naar Berlijn waar hij een aanstelling als rechter wist te verwerven. In 1852 bracht hij zijn vrouw Constanze Esmarch op de hoogte van het voor hem ingrijpende besluit in Pruisische dienst te treden.

*So komme, was da kommen mag!
So lang du lebest, ist es Tag;*

*Und geht es in die Welt hinaus,
Wo du mir bist, bin ich zu Haus.*

*Ich seh' dein liebes Angesicht,
Ich sehe die Schatten der Zukunft nicht.*

Het zijn woorden zoals geen dichter ze ooit mooier geschreven heeft, vond Theodor Fontane. In zijn autobiografische werk *Von Zwanzig bis Dreißig* wijdde hij een uitgebreid hoofdstuk aan zijn vriend Theodor Storm. Hij bewonderde hem als dichter, in mindere mate ook wel als novellist, en had waardering voor hem als mens. En toch, zei Fontane, was er altijd iets dat, ondanks de goede wil van beide kanten, een hartelijke verhouding moeilijk maakte. De een was voor de Husumer dijk en de ander voor London Bridge, maar dat was niet het belangrijkste. Storm zat naar de smaak van Fontane met zijn hoofd veel te diep in literatuur, kunst en gezang. Volgens Storm was Fontane daarentegen te 'frivool'. Wat de intimiteit nog meer dan het verschil in de omvang van hun kunstzinnige belangstelling in de weg stond, merkte Fontane op, was dat ze heel anders tegen het dagelijks leven aankeken.

De bladzijden die Fontane over Storm schreef, heb ik vaak herlezen. In meerdere opzichten is de wat moeizame omgang van de twee vrienden voor mij herkenbaar. Meer dan eens heb ik zelf meegemaakt dat de belangstelling voor de kunsten niet verbond, maar juist afstand schiep. De kunst richt zich als het goed is op het leven. Als het leven zich aan artistieke normen aan moet passen,

is er iets grondig verkeerd. Zo kan ik met instemming Fontane parafraseren. De overschatting van de kunstenaar, bij een gelijktijdige onderschatting van de gewone man, is het rampzalige gevolg. Enkele van mijn vriendschappen hebben juist op dat punt onder druk gestaan. Ooit hoorde ik een bevriende kunstenaar over een met ons bevriende dichteres beweren dat zij niet alleen gedichten schreef maar zelf poëzie was. Precies daar begonnen bij mij de problemen.

Maar daarmee is niet alles gezegd. Er was ook echte vriendschap en soms waardering voor het werk. Zo lagen de dingen zeker voor de zachtmoedige Fontane. Storm had weliswaar, voortvloeiend uit zijn beleving van het kunstenaarschap, allerlei eigenaardigheden op het gebied van de sociale omgang, de opvoeding van zijn kinderen, of zijn garderobe. Maar, schreef Fontane, het ontbrak hem daarnaast niet aan werkelijke legitimatie. Als lyrisch dichter rekende hij Storm tot de drie of vier besten na Goethe. Als mens waardeerde hij hem, ondanks alles wat hen scheidde, zelfs in hoge mate. Hij rekende het tot de gelukkigste schikkingen van zijn leven al die jaren met hem bevriend te zijn geweest.

De nederlaag van de Denen in de tweede Duits-Deense oorlog maakte het Theodor Storm mogelijk zich weer in Husum te vestigen. Hij zou er zestien jaar als rechter werken, maar het weerzien stemde hem weemoedig. Bovendien overleed een jaar na de terugkeer naar zijn geboortegrond zijn vrouw Constanze aan wie hij dertien jaar eerder de door Fontane bewonderde regels gericht had. Na een vervroegde pensionering verhuisde Storm met zijn tweede echtgenote Dorothea Jensen naar het kerkdorp Hademarschen. Daar zou hij in zijn laatste levensjaar zijn meest bekende novelle *Der Schimmelreiter* schrijven. Hij was, volgens Fontane, op hoge leeftijd 'in al het goede de oude gebleven, en wat er aan kleine zwakheden hem had aangekleefd, was van hem afgevallen'.

Santpoort, 2018

Limmen, 2018

Dein liebes Angesicht

Mezzo soprano

Pianoforte

$\text{♩} = 72$ *mf* *p* *mf*

So kom - me, so kom - me, was da kom - men mag!

mf *legato* *p* *mf*

5

9

So lang du le - best, ist es Tag - - - .

13

f *p*

Und geht es in die Welt hinaus, wo du mir bist, bin

f *p*

17 *mf*

ich zu Haus. Ich

21

seh dein lie - bes An - ge - sicht, Ich se - he, ich se - he die

25

Schat - - - - - ten, die Schat - ten der Zu - kunft

29 *p*

nicht.

Leer, 2018

Leer, 2018

Leer na de machtsovername

Vlak over de grens bij Nieuweschans ligt het vriendelijke Oost-Friese Leer. Er is veel in het verleden dat deze plaats met ons land verbindt. Tot in de negentiende eeuw werd er zelfs in de ooit machtige gereformeerde kerk in het Nederlands gepreekt. Het is moeilijk voor te stellen dat het nu zo aangename stadje in de nationaal-socialistische periode voorop heeft gelopen, zonder nog gedwongen te worden door de centrale regering in Berlijn, als het gaat om de vervolging van 'asocialen', communisten, 'lijders aan erfelijke ziekten' en mensen uit een 'vreemde stam'. Nog moeilijker te bevatten is dat de nationaal-socialistische landraad van het district Leer Hermann Conring in 1940 als lid voor de Fryske Akademy gevraagd is. Later verscheen Conring zelfs in uniform als vertegenwoordiger van rijkscommissaris Seyss-Inquart op een akademievergadering.

De oudere historische gebouwen, de structuur van het stadje en de rondom liggende landerijen doen nog steeds wat Hollands aan. Maar toch wordt het centrum van Leer vooral gedomineerd door de goed burgerlijke architectuur uit de keizertijd. Voor de kleine maar economisch niet onbelangrijke joodse gemeenschap was het de tijd van emancipatie en nieuwe mogelijkheden. Velen zagen kans maatschappelijk hogerop te komen. Naast de traditioneel sterke positie van joodse handelaars op de veemarkt ontwikkelde zich ook in andere sectoren een sterke joodse middenstand. Er ontstonden gerenommeerde familiebedrijven die na verloop van jaren door de tweede of derde generatie uit joodse families werden geleid. In het kader van deze ontwikkeling was de bouw van een fraaie synagoge in Pruisische stijl een veelzeggende gebeurtenis.

Vijftig jaar heeft de synagoge aan de Heisfelder Straße gestaan. Onder toezicht oog van burgemeester Erich Drescher is het gebouw tijdens de kristalnacht in brand gestoken. Nu bevindt zich op het terrein een vervallen garagebedrijf. Hoewel ik vaak langs deze plek was gelopen zonder iets terug te vinden, ontdekte ik vorig jaar dat er toch een geblakerd stukje muur over is. In de grond zijn nog resten van het rituele bad dat zich op de kelderverdieping bevond. Verder kreeg ik te maken met een hevig verontwaardigde kleindochter die ten onrechte beweerde dat er nooit joden in het huis van haar opa en oma hadden gewoond, zoals ik ergens had geschreven. Kennelijk wist zij niet dat een nu hoogbejaarde vrouw uit Rotterdam in het betreffende huis een deel van haar kindertijd heeft doorgebracht. Haar vader was een joodse manufacturier.

Het stadsarchief heeft verschillende pedagogische publicaties aan de voorma-

Leer, 2018

Leer, 2018

lige joodse gemeenschap gewijd. Belangrijke originele documenten zijn verzameld in *Dokumentation Leer 1933–1945*. Daarnaast zijn er regelmatig tentoonstellingen in het raadhuis en in de Jüdische Schule aan de Ubbo-Emmius-Straße. Merkwaardigerwijs is er vrijwel niets te vinden dat gaat over andere individuen en groepen die onder het nationaal-socialistische terreurbewind hebben geleden. Vermoedelijk is dat een van de redenen dat oud-burgemeester Wolfgang Kellner in zijn zojuist verschenen boek *Vervolgung und Verstrickung – Hitlers Helfer in Leer* juist op de niet-joodse slachtoffers de nadruk legt.

Natuurlijk kan ook Kellner niet om de verdrijving en vervolging van joodse burgers sinds de machtovername in 1933 heen, maar in zijn boek gaat het vooral om groepen en individuen die om heel uiteenlopende redenen in het nationaal-socialistische jargon werden getypeerd als ‘ongedierte in het volkslichaam’. Het betrof niet alleen politieke tegenstanders, maar bijvoorbeeld ook jehovahsgetuigen of mensen die er van verdacht werden erfelijk belast te zijn. Niet zelden was er sprake van een persoonlijke afrekening, zoals in het geval van Heinrich Ukena, die vanwege meningsverschillen met burgemeester Drescher in het concentratiekamp Buchenwald terecht kwam, waar hij nog geen twee jaar later overleed. Het hele geval wordt over een periode van enkele jaren uitvoerig door Kellner beschreven.

In de tijd van de machtovername tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was Duitsland geen vredige en min of meer gewone staat, beklemtoont Kellner. In het dagelijks leven leken weliswaar een zekere normaliteit en recht en orde te bestaan, maar parallel heerste van het begin af aan terreur. Direct al na de verkiezingsoverwinning van de nationaal-socialisten werd burgemeester Erich vom Bruch zodanig bedreigd dat hij zelfmoord pleegde. In feite werd hij door zijn opvolger Erich Drescher de dood in gedreven. Ontluisterend is dat zowel burgemeester Drescher als landraad Conring in hun tegen ongewenste personen gerichte acties veel verder gingen dan door de superieuren in Berlijn werd geëist. Het is vooral op dit punt dat het boek van Kellner nieuwe feiten over Conring naar voren brengt. De rol van de landraad is vaak gebagatelliseerd. De historicus Walter Deeters beklaagt zich in een publicatie van de Ostfriesische Landschaft nog over de verwijten tegen deze naar zijn mening plichtsgetrouwe gezagsdrager. Uit Kellners boek blijkt Conring een loyale en gemotiveerde nationaal-socialist te zijn geweest. Zowel Drescher als Conring hadden bloed aan hun handen.

In Leer ondertekende Conring als landraad arrestatiebevelen tegen politieke tegenstanders en zorgde hij er voor dat communisten naar onder meer het kamp

Börgermoor in het Emsland werden gestuurd. Als vertegenwoordiger van Seyss-Inquart in de provincie Groningen zette hij zich in voor het versneld verdrijven van de joodse burgers uit Delfzijl en omgeving. De joden werden als een risicofactor voor de verdediging van het kustgebied gezien. Conring was succesvol in het aanstellen van nationaal-socialisten bij het Groningse bestuur. Na afloop van de oorlog werd hij veertien maanden door de Britten preventief geïnterneerd. Hij beweerde tijdens zijn 'ontnazificering' dat hij slechts onder de grootste mogelijke moeilijkheden landraad had kunnen blijven en dat hij zonder eigen toedoen partijlid was geworden. Vanaf 1949 ontving Conring zelfs wachtgeld. Van 1952 tot 1956 is hij opnieuw landraad. In 1953 volgt hij de verzetsman Louis Thelemann op als lid van het parlement van Niedersachsen. Nadat Conring lid was geworden van de christendemocratische CDU was hij van 1953 tot 1969 lid van het Duitse parlement in Bonn. In 1964 werd hij gedecoreerd met het 'große Bundesverdienstkreuz'. De Nederlandse regering protesteerde daartegen, waarna Conring nog voordat een onderzoek was afgerond de onderscheiding teruggaf.

Ook burgemeester Erich Drescher is na de oorlog geïnterneerd geweest, maar werd om gezondheidsredenen vrijgelaten. Wegens zijn aandeel in de terreur tegen de joden in november 1938 werd Drescher later tot een gevangenisstraf veroordeeld, die dankzij een doktersattest werd omgezet in eenentwintig maanden tuchthuis. Vanwege zijn eerdere internering werd de straf bovendien als uitgezeten beschouwd. Zijn loopbaan verliep vervolgens minder voorspoedig dan die van Conring. Zonder succes probeerde Drescher een baan bij het stadsbestuur te krijgen. Tot zijn dood was hij werkzaam als nachtwaker. Wel hing zijn portret in de galerij van burgemeesters in het raadhuis, waaruit het in het jaar 2000 na protesten is verwijderd. De ingetogen maar compromisloze houding tegenover het nationaal-socialistische verleden is nu kenmerkend voor veel Duitsers, maar zo ver was het direct na de oorlog nog niet.

In de publicaties over het nationaal-socialistische Leer die ik tot nu toe kende, kwam een beeld naar voren van een betrekkelijk onschuldige bevolking. Er was een verwijtbare onverschilligheid, maar veel verder ging het niet. Uit Kellners boek blijkt dat toch wel iets anders te liggen. Spioneren en verklikken om klein persoonlijk voordeel te behalen waren een wezenlijk onderdeel van het systeem. Het is de verdienste van de historicus Götz Aly dat hij onder andere in *Hitlers Volksstaat* liet zien hoe het Derde Rijk vooral een roofstaat was. Ook de rassenaanpak kende in verband met de staatskas een economisch motief. Het 'eigen volk' daarentegen moest zoveel mogelijk worden ontzien om draagvlak te behouden.

Kellner citeert de filosoof Karl Jaspers met de opmerking dat iedereen die werkeloos toekeek schuldig is. Er was immers een speelruimte waarin toch nog iets mogelijk was geweest, maar vaak werd dit weinige verzuimd. De veehandelaar Karl Polak bevestigt dat in zijn zeer lezenswaardige verslag *Schicksal einer jüdische Familie* dat verkrijgbaar is bij het stadsarchief van Leer. Op een enkele uitzondering na stonden de joden er helemaal alleen voor. Het is aangrijpend als Polak zegt dat een klein gebaar of een bemoedigend woordje zoveel voor hen had kunnen betekenen. Hij wijst er op dat het gevaar van contact met joden de eerste jaren van het nationaal-socialistische bestuur nog heel beperkt was. Desondanks deed een predikant, die voor de machtsovername nog met zijn catechisanten diensten in de synagoge had bijgewoond, daarna of hij nooit iets met joden te maken had gehad.

Behalve in Groningen was Hermann Conring aan het begin van de bezetting van ons land korte tijd vertegenwoordiger van Seyss-Inquart in Friesland. Zijn benoeming als lid van de Fryske Akademy had hij te danken aan zijn voorzitterschap van de Ostfriesische Landschaft, maar dat weerhiel hem er niet van bij een vergadering in uniform te verschijnen. Titus Brandsma was een van de mannen die betrokken waren bij de oprichting van de Akademy twee jaar eerder. De karmelietenpater en hoogleraar verzette zich zowel voor als tijdens de oorlog tegen fascisme en rassenhaat. Begin 1942 werd hij opgepakt. Een half jaar later overleed hij in het concentratiekamp Dachau. Op dat moment was hij nog steeds bestuurslid van de Akademy.

Het graf van Hermann Conring in Weener, 2018

De tekst op pagina 3 verscheen in Terpnijs, de teksten op pagina 11 en 17 verschenen in Tsjerkefinster, de tekst op pagina 23 in Kunst en Wetenschap en de tekst op pagina 51 in De Rode Leeuw. De overige teksten zijn niet eerder gepubliceerd. De eerste drie foto's in de linker kolom op pagina 5 en zijn door een onbekende fotograaf gemaakt. De vierde foto in dezelfde kolom is door Pieter Bakker sr. gemaakt. De foto's op pagina 18 en 49 zijn van een onbekende fotograaf. De foto op pagina 46 is afkomstig uit de collectie H.G. Breeman. De foto op pagina 50 is van Gertrude Käsebier. Alle andere foto's, en de muziek op pagina 54 en 55, zijn van de hand van de auteur.

Joodse begraafplaatsen

pagina 62

Almelo	Amsterdam	Arnhem	Bassum
Beilen	Beverwijk	Bocholt	Borger
Bredevoort	Dedemsvaart	Diemen	Dwingeloo
Enschede	Gees	Haarlem Amst vaart	Haarlem Kleverlaan
Hardenberg nieuw	Hardenberg oud	Harpstedt	Hellendoorn
Hengelo	Loppersum	Ouderkerk ad Amstel	Overveen
Rolde	Ruinen	Santpoort	Smilde
Syke	Twistringen	Veenoord	Zwartsluis

Tekst en fotografie	Pieter Bakker
Uitgave	Stichting Kunst en Wetenschap
Druk	Van der Eems Easterein
Copyright	© 2019 P.I. Bakker
ISBN	978-90-79151-21-9
NUR	653
ISSN	2542-5420